

**ДО ПИТАННЯ РЕЛІГІЙНОСТІ ТА ФОЛЬКЛОРНОСТІ
ЯК ОСНОВИ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНЦІВ У РОМАНІ
ВАСИЛЯ ШКЛЯРА *ЗАЛИШЕНЕЦЬ. ЧОРНИЙ ВОРОН***

Єлизавета Ладані

*Ой що ж бо то та й за ворон,
Що по морю крякає?...
Ой що ж бо то за бурлака,
Що по морю всіх збирає?
Ой що ж бо то за бурлака,
Що всіх бурлак збирає?*

*Збирайтеся, хлопці-молодці
Та все народ молодий,
Та й поїдем хлопці-молодці,
У той лісок Лебедин!
Та й поїдем хлопці-молодці,
У той лісок Лебедин!*

(Українська народна пісня)

Поява роману Василя Шкляра *Залишенець. Чорний ворон* викликала дискусії і неоднозначну реакцію у колі читачів і критиків сучасної української літератури. Відомо, що книга розійшлася миттєво, адже тема твору довгий час була ледь не табу.

У романі розглядається один з найдраматичніших періодів історії українського народу: опір українських повстанців окупаційній більшовицькій владі 1920-х років. При написанні роману автор використав відповідні архівні документи СБУ, зокрема посилався на джерела документальних видань письменника-історика Романа Ковалю (див. Коваль 2006). За словами автора роману *Чорний Ворон* – “це художній твір, але написаний на глибокій документальній основі. Я не перевантажував мій текст документальними речами, хоча все писалося на основі факту...” (Коскін 2011).

Цікавою та важливою рисою роману *Залишенець. Чорний ворон* є яскраво виражені характеристики українського менталітету: дотримування та сповідування загально-людських та сімейних цінностей, що знаходять свій прояв через фольклорні та релігійні джерела.

Саме про аналіз цих фольклорних та релігійних джерел, невід'ємних складових духовного світу українців йтиметься у доповіді.

Головні персонажі твору Василя Шкляра – лісовики, гайдамаки, лицарі лісу, оборонці незалежної України – залишенці, люди, які до кінця свого життя були вірними девізу Холодного Яру: “Воля України або смерть”. Письменник наділив їх найбільш притаманними українському народові рисами: мужністю та відвагою, вірою в Бога, вірою в святість сім’ї та її традицій, гуманністю, ліричністю душі тощо.

Протягом усього роману спостерігається звернення письменника до народних, історичних та суспільно-побутових пісень, голо-сінь тощо. Залишенці в момент психологічної напруги співають улюблені українські пісні. До скрижалів української духовності письменник повертається у піснях на солдатську та рекрутську тематику в тій частині твору, де мова йдеться про взяття Черкас: *“І поїхали голівці на городищенські насиджені гнізда, затягнувши улюблену пісню: Ой, наїхали хлопці, еге-гей, / Ой, із України. / Та попускали коней, еге-гей, / Ой, та по долині...”* (Шкляр 2011: 49).

Образ чорного ворона доволі поширений в українській народнопоетичній символіці. Василь Шкляр саме цю глибоко містичну постать обирає для зображення головного героя – Чорного Ворона. А з іншого боку творча уява письменника породжує художній домисел старезного, прожившого “вже двісті сімдесят літ” (там же, 9) чорного ворона-птаха, що нестомно спостерігає за людськими діями. На тлі історичних подій народжується постать Чорного Ворона, отамана Холодноярської республіки, і чорного ворона – всевидячого птаха, якому в різних часових просторах роману доступна уся правда минулого, теперішнього й майбутнього буття. Чорний крук супроводжує отамана та залишенців протягом усього роману і вмирає разом з молодим отаманом Веремієм. Так, наприклад, мотив чорного ворона з’являється в улюбленій пісні Ладима: *“Ладим, ніби нічого не чуючи, поволі затяг: Ой, що ж бо то за ворон, / Що він за один, / Що згукує товариство / У той лісок Лебедин... / Коли я вперше почув од Ладима цю пісню, то був певен, що він її придумав сам. Аж ні – Ладим сказав, що цій пісні вже сотні, може, й тисяча літ”* (там же, 355).

В українському фольклорі зображення чорного ворона найчастіше асоціювався з вояцтвом, з усамітненням та блуканням людської душі. В українській міфології ворон вважався мудрим віщуном: “Бо

живе сто або триста років і знає багато таємниць; може передбачати смерть, нашествя ворогів...” (див. Жайворонок 2006: 116). “У билинах ворон дає поради героям, у казках показує, де закопано скарб, у піснях приносить матері звістку про загибель сина і т.ін. У гнізді ворон зберігає золото, срібло, дорогоцінне каміння. Ворон-крук є володарем живої і неживої води та золотих яблук [...]. Ворон, Сокіл, Орел женихаються в казках до прекрасних царівен, викрадають їх і забирають у свої далекі країни. В народному епосі Ворон Воронович часто отожднюється з Вітром [...]. Ворон-птиця – вісник смерті, горя. У козацьких піснях він – вірний страж убитого: *Чорний ворон прилітає, тіло об’їдає / Біле тіло об’їдає, кістки покидає*” (Войтович 2005: 401).

Письменник кодує символіку, історичну пам’ять, культурні традиції в назві твору та образі головного героя, переплітаючи образ птаха-ворона з образом – отамана Чорного Ворона.

Поряд з фольклорними образами у творі також простежується вшановування релігійних свят, дотримування українцями релігійних норм і традицій. Чорний Ворон пропонує Завірюсі приїхати разом з полковником Гамалією в день релігійного свята – на Спаса:

– *“Приїжджайте післязавтра, якраз буде Спаса, – порадив Гупало. – Зустрінемося по-козацькому.*

– *А ви ще тут ще й не забуваєте свят?*

– *Якщо ми забудемо про Спас – Спас забуде про нас, – сказав Чорний Ворон”* (Шкляр 2011: 176).

Адже Спас, Спаситель – це Ісус Христос, що врятував людство, спокутуючи його гріхи. Спас – це також народна назва календарних християнських свят, свят Господніх. Спас – це явлення Царства Небесного на землі. А в дохристиянські часи слов’яни називали своїх богів Спасами, це були язичницькі Боги – Сонце, Земля, Місяць, Зорі, покійні духи Пращурів.

Про дотримання релігійних норм свідчить й наступний епізод твору, коли Чорний Ворон прийшов на побачення зі своєю коханкою Тіною на Лящевий хутір. Навіть у цю романтичну ніч Тіна не забуває про свій жіночий обов’язок нагодувати свого улюбленого. У торбині вона приносить їжу та випивку і, постеливши рушник, не зводить погляду з Чорного Ворона. Він смачно їв, приготувані коханою жінкою страви, а Тіна, готуючись до Великодніх свят, відмовляється їсти: *“Від-*

пивши ковточок, вона довго ловила ротом повітря, поки не відщепнула шкуруночку хліба.

– Ні, так діло не піде, ану призволяйся, – він одірвав і подав їй ласе стегенце.

– У мене Великодній піст, – відмовилась Тіна” (там же, 159).

Великодній піст надає змогу постуючій людині, наслідуючи приклад сорокаденного посту Ісуса Христа у пустелі, очиститися душевно від усілякого бруду, покаятися у гріхах.

Василь Шкляр змальовує святкування Різдва оборонцями незалежної України: *“Різдво справили, можна сказати, по-людському. В кутку землянки навіть поставили дідуха (...). Їхній повар одноокий Карпусь [...] приготував вечерю, як і годиться, з дванадцяти пісних страв – були на столі свіжі підпалки, узвар, пшоняна каша, цибуля, мед [...], печена картопля, квашені огірки, помідори, капуста, була сушена тараня, заощаджена спеціально до цього дня, бо який же Святвечір без риби, стояла там ще мисочка олії, в яку вони вмочали хліб і картоплю, а також – ну, звісно, – кутя, щоправда без маку [...]. Діждавшись вечорової зорі, вони сіли до столу, проказали Отченаш, скуштували по ложці куті, а тоді взявши чаші [...], стоячи пом’янули загинувших»* (там же, 294). В Різдвяний вечір дотримання традицій означає – спільну вечерю всього роду, на якій за повір’ям присутні й душі всіх померлих. Тієї сніжної лютої зими після трьох років боротьби та лісового життя Різдвяний вечір справляли єдиною родиною й залишенці.

Релігійний аспект письменник збагатив відвідуванням залишенцями монастирів, використанням релігійної символіки (образи, ладан, хрест на могилі) та шанобливістю святкування релігійних свят.

Василь Шкляр майстерно вкраплює в сюжет роману монастир Черкащини. Готуючись до зими 1924-го року, лісовики осідають близько святого місця: *“Нову землянку залишенці викопали за три верстви від Лебединського Свято-Миколаївського монастиря, що стояв, як і «Мотря» [Мотронинський монастир – Є.Л.] на плоскогір’ї посеред лісу”* (там же). Незалежно від того, що монастир дістав в народі назву “Мотря”, він був одним із православних осередків Холодного Яру, і щільно вплітався в тогочасне релігійне світосприйняття лісовиків як святе місце. Головний отаман Холодного Яру – Чорний Ворон під час

переслідувань, у цьому місці, в тісних підземних прилеглих до монастиря печерах, знайшов свій останній порятунк.

У віруваннях українців з давніх часів перепліталися язичництво і Християнство. Наслідки двовір'я, поєднання різних компонентів первісних культів, анімістичних вірувань, явищ православно-язичницького синкретизму всебічно розкриваються в романі Василя Шкляра. Наприклад, одного з героїв Холодного Яру письменник робить прихильником поганської віри: ним був кремезний Ладим. Ладим часто молився до поганських богів. Так це було і у різдвяний вечір, коли перед вечерею він відійшов помолитися до Дідуха, що стояв у кутку землянки. *“Кому у цей день (Святвечір) дозволялося їсти дичину, то це хіба Ладимові, бо він був зятим язичником, який молився Дажбогу, Сварогові, Перуну, Макоші... Язичником він став не з якоїсь там примхи, а, можна сказати, а таким з'явився на світ, адже народився Ладим у Яру, який відгалужувався від села Ганжалівки таким глибочезним рукавом, що люди, котрі там жили, майже ніколи не виходили «нагору», і до них, вважай, ніхто не ходив «униз»”* (там же, 295). Після того, як вбили його молоду дружину, він за помстою звернувся до язичницького бога Перуна. У скрутному становищі люди шукають допомоги у невидимих сил небесної природи. Духовні пошуки українців поєдналися у двох молитвах-зверненнях: до прадавніх поганських богів для отримання природної відповіді на запити людей та до християнства – ствердження безсмертності душі.

Василь Шкляр в романі *Залишенець*. Чорний ворон багато уваги приділяє народженню та смерті людини. Народження дитини супроводжується традиційною родинною обрядовістю. Ось що промовляє Танасиха над новонародженим: *“Будемо нашого хлопчика золотом-сріблом обсипати, від усякої напасті захищати. Будемо нашого козака святою водичкою мити, від бісиці боронити. Щоб лукава бісиця, юдина жінка, не підмінила дитину, поки будуть хрестини [...]”* (там же, 141). Танасиха скропила дитину свяченою водою та сховала ножиці, якими різала пуповину під породілля, бо так зазвичай приймали пологи чаклунки. До народження дитини відноситься також віра в те, що до кожної дитини після її появи на світ прилітає янгол-заступник: *“Ще ніхто не обкурював хату ладаном, а Ганнуса завважила, що звітрився отой псячий дух – чи свячена вода помогла, чи, може, вже янгол її дитини явився. Улетів до хати і причаївся десь отам*

біля печі, його ж не побачиш. Важко сказати, коли прилітає до ново-народженого ангел-заступник..." (там же).

Відзеркалення народних традицій, які зберігають окремі риси поганської віри, зокрема віра в те, що дитину приносить лелека, передається і в колискових піснях, які завжди були засобом заспокоєння і присипання дитини: *Здалеку-далека / Нам приніс лелека / Дитиночку непросту – / Дитиночку золоту. / Спи, дитинко, засинай, / А-а-а, баю-бай...* (там же, 268).

Смерть людини у творі також прив'язується до традиційної народної обрядовості. Та ж сама Танасиха, проводжаючи небіжчика, жалібно голосить, промовляє речитативом: *"Ой, на кого ж ти, соколе, нас покидаєш, у які краї вирушаєш? У краї темні, краї холодні, де дзвони не дзвонять, де люди не ходять..."* (там же, 110). До небіжчика зверталися в голосіннях. Голосіння належить до тих жанрів усної народної творчості, що виконувалися під час поховального обряду, коли до мерця зверталися як до живої людини. Жінки голосячи виповідали помершому свої думки та тугу, випроваджували його в останню дорогу...

Заслуговує на увагу і образ Євдосії-віщунки, що була незрячою від природи, але передбачувала події, лікувала травами, гадала на картах. Наймогутнішою силою для неї є християнська молитва, християнська релігія: *"Євдося підійшла в куток до божниці, опустилася на коліна і стала молитися"* (там же, 220).

Збереження чи відхилення традицій це не тільки свідомий вибір українців, а й данина обставинам, які диктуються часом та ситуацією: *"Замість хреста поставиш калину, – сказав Чорний Ворон"* (там же, 242). Залишенці вимушені були поховати одного зі своїх побратимів Холодного Яру – Василька, в кінці городу. Поховати небіжчика по-християнськи на цвинтарі зі встановленням хреста на могилі, через обставини того часу, було неможливо, однак отаман за християнським звичаєм попрощався з відважним померлим козаком. Він поцілував його востаннє як личить, спочатку в схрещені руки, потім в чоло й прошепотів йому на вухо прохання нехай дасть вісточку з потойбічного світу на той випадок, якщо удасться. У 1924-му році не можна було оприлюднити місце захоронення, за провину повстанця каралися усі його родичі. В українському фольклорі мотив калини, що росте на могилі, є дуже поширеним. Червона калина стала одним з етносимволів національної культури українців. Червоні ягоди символі-

зують кров відважного вояка, який віддав життя за волю та щастя свого народу.

У романі *Залишенець. Чорний Ворон* Василь Шкляр відобразив своєрідність ментальності української нації, звернення українців до релігійності та фольклорності, їх світосприйняття тісно пов'язане з чудовими образами української природи. Фольклоризм та релігійність у свідомості українців супроводжує людину протягом усього його життя, від народження до самої смерті.

Метою статті була спроба показати деякі аспекти дослідження ментальності – фольклорності та релігійності – українського народу, а також зазначити можливий напрямок подальшого аналізу твору, адже заслуговують на увагу й використані автором фольклорні та релігійні аспекти зображення українського народного побуту, наприклад, одяг, як елемент народного вбрання (вишиванки та бриль) отамана Веремія, як знак належності до української нації; крилаті вислови, приказки та прислів'я тощо.

ЛІТЕРАТУРА

- Войтович, В. 2005, *Українська міфологія*. Київ: Либідь.
- Жайворонок, В. 2006, *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*. Київ: Довіра.
- Коваль, Р. 2006, *Коли кулі співали: Біографії отаманів Холодного Яру і Чорного лісу*. Київ–Вінниця. <<http://lib.rus.ec/b/241557/read>>
- Коскін, В. 2011, *Василь Шкляр: Мій Чорний Ворон – це білий янгол волі*. <<http://www.vox.com.ua/data/2011/05/18/3182.htm>>
- Шкляр, В. 2011, *Залишенець. Чорний ворон*. Київ: Ксд.